

УДК 911.3:314(447)

Заставецька Л.Б.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ: ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПРИНЦИПИ

У статті розкриваються основні географічні закони і закономірності, які впливають на формування територіальних систем розселення, охарактеризовано основні підходи до виділення суспільно-географічних законів. Найважливішими серед них, на думку українських географів, є генетичні закони – територіального поділу (диференціації) праці та територіальної інтеграції (об'єднання) праці. Вони є основою виникнення конкретних форм розселення і господарства, територіальних систем розселення.

Часовим проявом законів є закономірності, а суспільно-географічних законів – суспільно-географічні закономірності. Закономірності територіальної організації розселення як об'єктивно існуючі, необхідні та істотні зв'язки між явищами і процесами суспільного життя, відображають внутрішні процеси у розселенні, взаємозв'язки між складовими цього процесу, передусім населених пунктів та територіальних систем розселення різних рівнів. Виділяють такі основні закономірності територіальної організації розселення: прогресуючої централізації, прогресуючої систематизації, нестрогого входження підсистем у системи, відповідності територіальних структур систем розселення і господарських систем тощо. У питанні територіальної організації суспільства загалом і розселення зокрема,

виділяють ще й принципи – ті установки суспільства, за допомогою яких приймають практичні (управлінські) рішення. Це підходи суспільства щодо реалізації відповідних законів і закономірностей, щодо раціональної просторової організації розселення.

Ключові слова: система розселення, територія, територіальна організація розселення, географічні закони, географічні закономірності, принципи розселення населення.

В статті розкриваються основні географічні закони і закономірності, впливаючі на формування територіальних систем расселения, охарактеризовані основні підходи к виділенню общественно-географических законов. Важнейшими среди них, по мнению украинских географов, являются генетические законы - территориального деления (дифференциации) труда и территориальной интеграции (объединения) труда. Они являются основой возникновения конкретных форм расселения и хозяйства, территориальных систем расселения.

Временным проявлением законов являются закономірності, а общественно-географических законов - общественно-географические закономірності. Закономірності територіальної організації расселения как объективно существующие, необходимые и существенные связи между явлениями и процессами общественной жизни, отражают внутренние процессы в расселении, взаимосвязи между составляющими этого процесса, прежде населенных пунктов и территориальных систем расселения различных уровней. Выделяют следующие основные закономірності територіальної організації расселения: прогрессирующей централизации, прогрессирующей систематизации, нестрогого вхождения подсистем в системы, соответствия территориальных структур систем расселения и хозяйственных систем и т.п. В вопросе территориальной организации общества в целом и расселения в частности, выделяют еще и принципы - те установки общества, с помощью которых принимают практические (управленческие) решения. Это подходы общества по реализации соответствующих законов и закономірностей, по рациональной пространственной организации расселения.

Ключевые слова: система расселения, территория, территориальная организация расселения, географические законы, географические закономірності, принципы расселения населения.

The article describes the basic geographic laws and laws that affect the formation of regional settlement systems, describes the main approaches to the allocation of social and geographical laws. Foremost among them, according to the Ukrainian geographers are genetic laws - territorial division (differentiation) Labour and territorial integration (combination) of Labour. They are the basis for the emergence of specific forms of settlement and agriculture, territorial settlement systems.

All times manifestation laws are laws, and social and geographical laws - social and geographical patterns. Patterns of settlement of territorial organization as objectively existing, necessary and essential relationships between the phenomena and processes of social life, reflecting the internal processes of settlement, the relationship between the parts of the process, especially settlements and territorial settlement systems at different levels. Provide such basic patterns of territorial organization of settlement: progressive centralization of progressive organizing, lax entry subsystems in the system, under the territorial structures of settlement and economic systems and more. In the matter of territorial organization of society in general and resettlement in particular emit more and principles - the installation society in which taking practical (managerial) decision. This approach of society to implement the relevant laws and laws regarding rational spatial organization of the settlement.

Keywords: system of settlement, territory, territorial organization of settlement, geographical laws, geographic patterns, principles of population settlement.

Актуальність теми. Вивчення об'єктивних законів, закономірностей та принципів територіальної організації розселення набуває все більшої актуальності у зв'язку з необхідністю формування нових територіальних громад у процесі проведення адміністративно-територіальної реформи.

Стан вивчення проблеми. Формування територіальних систем розселення відбувається згідно з географічними законами, які визначають просторову будову, структуру, динаміку розвитку систем. Ці закони, як вважає С.Ниммик (1984) – це «закони формування і переформування географічних відносин і їх систем (мереж географічних відносин) під час географічних процесів і в результаті їх дії». Це «закони, що визначають перебіг географічних процесів». Основним законом вона вважає процес суспільно-географічного системоутворення, а особливими – закони просторової концентрації і комплексоформування, просторової інтеграції та диференціації [3, С.201]. В українській суспільній географії існують різні підходи до виділення суспільно-географічних законів (М.Паламарчук, М.Пістун, О.Шаблій, 1980; С.Мороз, 1997; О.Шаблій, 2001; М.Багров, 2002; С.Іщук, 2002; О.Топчієв, 2005 та ін.). Так, на думку С.Мороза, на суспільну географію поширюються загальні закони природи і суспільства, М.Багров формулює закони у контексті глобальних проблем людства, а О.Шаблій розглядає систему законів з погляду генетики, функціональності, відповідності, структурності. Часовим проявом законів є закономірності, а суспільно-географічних законів – суспільно-географічні закономірності (табл.1). Закономірності територіальної організації розселення як об'єктивно існуючі, необхідні та істотні зв'язки між явищами і процесами суспільного життя [5, С.195], відображають внутрішні процеси у розселенні, взаємозв'язки між складовими цього процесу, передусім населених пунктів та територіальних систем розселення різних рівнів.

Мета дослідження. Визначити основні суспільно-географічні закони, закономірності і принципи розселення, визначити їх вплив на формування територіальної організації розселення у минулому і в сучасний період.

Виклад матеріалу. Найважливішими серед законів територіальної організації розселення є генетичні закони – територіального поділу (диференціації) праці та територіальної інтеграції (об'єднання) праці. Вони є основою виникнення конкретних форм розселення і господарства, територіальних систем розселення. Внаслідок інтеграційних процесів у розселенні відбувається утворення т.з. ядер розселення, формування опрного каркасу розселення, посилення внутрішньої зв'язаності систем розселення, ускладнення структури підсистем (основна закономірність – наростання централізації систем розселення).

У процесі поглиблення процесу територіального поділу праці зв'язки між поселеннями стають все тіснішими, всі населені пункти об'єднуються навколо ядра системоутворення (закономірність прогресуючої систематизації).

Закони функціональні відображають зміну станів систем розселення, тобто «зміну параметрів «виходу» систем внаслідок зміни параметрів її «входів» [6, С.243]. Підтвердженням цих законів є т. з. гравітаційні моделі (потенціалу поля розселення та ін.). Цими законами визначаються часові зміни у системах розселення під впливом різноманітних чинників, особливо зовнішніх, а також зміни територіальної, управлінської структур, особливостей функціонування у певних умовах. Ще більше процес формування і трансформації систем розселення відображають закони геопросторової структурності [5, С.237-242]. Згідно з ними існує закономірність нестрогого входження підсистем у територіальні системи розселення.

Ця закономірність найбільше виявляється на локальному рівні функціонування систем розселення: не завжди всі первинні системи розселення входять у кущові, а міжрайонні системи не обов'язково охоплюють всі районні. Так само поруч з міжобласними регіональними системами є області, які не входять у жодну з них, і не є підсистемами міжобласної системи.

Поруч з цим існує закономірність повторюваності функцій ядер систем розселення різних ієрархічних рівнів (ядра систем розселення вищого таксономічного рангу виконують функції ядер систем нижчого рівня ієрархії). Так, ядро обласної системи розселення завдяки концентрації у ньому закладів сфери послуг та управління виконує функції обслуговування населення адміністративного району, до якого належить та функції системи первинного рівня. Ця закономірність тісно пов'язана із попередньою, ядра розселення накладають на себе функції тих підсистем, які об'єднуються таким ядром. Так, міжрайонний центр може виконувати функції ядер районних, кущових та первинних систем. Водночас деякі функції можуть бути втрачені через нестроге входження підсистем у систему.

Закони відповідності відображають збіг територіальних структур, які належать до різних сфер суспільства (виробництва і розселення, систем розселення і сфери послуг тощо). Вони простежуються на всіх рівнях територіальних систем розселення і виявляються через збіг ядер розселення і виробництва, через залежність між величиною населеного пункту і його рангом в системі розселення та ін. Але якщо донедавна рисунок систем розселення повторював рисунок виробничо-господарських систем, то зараз розселення зумовлюється не тільки матеріальним виробництвом, але й чинником соціальних потреб та цінностей. Тому величина і функції поселень, поєднання їх у системи розселення визначаються значною мірою можливостями забезпечення певного соціального статусу поселення, задоволення матеріальних і духовних потреб його жителів. Все частіше малі міські поселення, наприклад, перетворюються у т. з. «ділові центри», втративши основні виробничі функції у період соціально-економічної кризи.

Відповідність законів і закономірностей територіальної організації розселення

<i>Закони</i>	<i>Закономірності</i>
<i>Закони територіального поділу та інтеграції праці</i>	Прогресуючої централізації Прогресуючої систематизації
<i>Закони геопросторової структурності</i>	Повторюваності функцій ядер системоутворення. Нестроного входження підсистем у системи
<i>Закони відповідності</i>	Відповідності територіальних структур систем розселення і господарських систем
<i>Закони функціонування</i>	Прямо пропорційна залежність «сили тяжіння» поселень від їх величини і відстані між ними

У питанні територіальної організації суспільства загалом і розселення зокрема, виділяють ще й принципи – ті установки суспільства, за допомогою яких приймають практичні (управлінські) рішення. Це підходи суспільства щодо реалізації відповідних законів і закономірностей, щодо раціональної просторової організації розселення. Такі принципи стосовно обласних систем розселення сформульовані О.Шаблієм, Б.Заставецьким, М.Мальським (1984), але вони властиві й іншим регіональним системам. Це такі принципи: а) відповідності геопросторової структури обласної системи розселення територіальній структурі обласного господарського комплексу; б) повторюваності функцій ядер систем розселення (ядра систем вищого рангу ієрархії виконують функції систем нижчого рангу); в) нестроного входження локальних систем (елементарних, кущових, районних, міжрайонних) у суперсистеми; г) зростаючої централізації; д) прогресуючої систематизації.

Зважаючи на це, що принципи є категорією суб'єктивною, вони можуть бути встановлені на певний період, бути ефективними і неефективними, то можемо вважати, що це поняття не відображає сутність принципів територіальної організації, які виділили названі вище вчені. Позаяк ці ознаки характеризують доволі стійкі у часі і просторі зв'язки і відношення між поселеннями і системами розселення, то їх можна розглядати як закономірності. Деякі з них під впливом зміни суспільних відносин можуть на певний період змінити свою дію на протилежну, але у перспективі ця дія буде знову змінена.

Зазначені закономірності чітко виявилися у розселенні людей у кінці ХХ ст., але вже на початку ХХІ ст. у зв'язку з докорінними змінами у суспільних відносинах та у життєдіяльності населення, деякі з них певним чином трансформуються. Внаслідок певної інерційності розселення порівняно з господарством (виробництвом), ще не відбувається значних змін у розселенській мережі, але вже значно змінилися показники

демографічного, економічного і соціального розвитку поселень, їх функції, місця у локальних системах розселення, трансформуються розселенські зв'язки. Так, наприклад, ліквідація колгоспно-радгоспної системи сільськогосподарської діяльності призвела до того, що багато сільських поселень опинилося поза межами локальних (елементарних) систем, тобто дія закономірності нестрогого входження локальних систем у системи вищого рангу посилилася. А закономірність наростаючої централізації, навпаки, дещо сповільнила свою дію через певний перерозподіл функцій великих міст і їх «супутників», через зменшення контрастності міських поселень, слабкі урбанізаційні (а подекуди й де урбанізаційні процеси). Однак, ця закономірність чітко виявляється у територіальній організації регіональних систем розселення, що знаходяться поблизу столиці, її ріст у соціально-економічному плані і політичному відношенні сприяє розширенню сфери впливу на навколишню територію і навіть віддалені регіональні системи розселення (завдяки доброму транспортному сполученню). Завдяки послабленню дії закономірності централізації стосовно обласних і локальних систем розселення, послаблюється закономірність прогресуючої систематизації, що передбачає все більше захоплення локальних систем їх субсистемами (при розпаді елементарних систем розселення сільські поселення входять у районну систему, але не входять у первинні, в т.ч. кущові, існує багато т.з. «автономних» поселень). Ця закономірність діє й на рівні регіональних систем, але внаслідок послаблення соціально-економічного впливу ядер окремих з них, їх зона «тяжіння» зменшується, окремі території цих систем можуть періорієнтувати свої розселенські зв'язки на ядра інших регіональних систем розселення.

Зменшення дії такої закономірності призвело до посилення процесу розпаду первинних систем розселення і до утворення т. з. автономних поселень (тих, що не входять до складу первинних систем, а безпосередньо пов'язані з системами розселення вищого рівня (переважно районними)). Це пов'язано з послабленням дії системоутворюючого центру внаслідок ліквідації багатьох його функцій (освітніх, медичних чи ін.). Таким чином, цілісність первинних систем порушується через зміну системоутворюючої бази (виробничі зв'язки нерідко замінюються соціальними, які переважно є менш потужними та інтенсивними). Закономірності геопросторової організації систем розселення в окремі періоди можуть мати різну силу дії, але як показує практика, вони існують і можуть у певний період навіть змінювати напрям дії.

Так само змінюються й принципи територіальної організації розселення. Виходячи з того, що принцип як головне наукове положення, що впливає з відповідних закономірностей і відображає умови та потреби суспільства на певних історичних етапах [5, С.519] – це категорія змінна, вона змінюється із зміною суспільних відносин і законів, що їх зумовлюють. У соціалістичному суспільстві основними з них були такі [2, С. 77-78]:

1) послідовне об'єднання населених пунктів району і країни складною системою народногосподарських зв'язків, що охоплюють зв'язки по населенню, виробництву, інфраструктурі, інформації в широкому діапазоні їх просторового та часового аспектів;

2) територіально-просторова упорядкованість мережі населених пунктів району, країни та її вдосконалення засобами як економічного, так і містобудівельного регулювання;

3) зумовленість можливості та доцільності вдосконалення мережі місць різної величини та народногосподарського профілю інтересами прогресу суспільства при широкому врахуванні місцевих географічних умов та ресурсів кожного населеного пункту окремо.

Такі принципи переважно властиві для загальнодержавних і регіональних систем розселення. Не заперечуючи їх, відзначимо, що ряд розселенських процесів, що властиві для кінця XX – початку XXI ст., зумовили необхідність розробки нових принципів територіальної організації розселення країни загалом і окремих регіонів зокрема. Зміна деяких закономірностей розселення: централізації - на децентралізацію, прогресуючої систематизації на послаблення системних зв'язків і утворення мережевих структур тощо, зумовлюють необхідність розробки нових принципів розселення. У кінці XX ст. такі принципи на перехідний період від суспільства з централізовано-плановою до суспільства з ринковою економікою виділив А.Доценко [1, С.75-76], серед них такі:

1. Самодостатність розселення шляхом саморозвитку та самоуправління в умовах розширення впровадження наукових засад місцевого самоврядування й децентралізації влади.

2. Збалансованість розселення, яка означає забезпечення пропорційності структури поселенських мереж, як міської, так і сільської.

3. Системність розселення, що означає поступове заміщення автономного розвитку поселень та взаємопов'язане системне, що досягається шляхом посилення міжселенських економічних, соціальних та демографічних зв'язків.

4. Соціальна орієнтація розселення, яка передбачає, що величина та функції поселень зумовлені можливостями забезпечення матеріальних та духовних потреб мешканців.

5. Різноманітність форм територіальної організації розселення. Сутність цього принципу полягає у тому, що в конкретних умовах мають розвиватися ті форми, розселення, які найбільше їм відповідають.

6. Екологічна рівновага розселення на основі сталого розвитку поселень, що означає подолання диспропорцій між соціально-економічним та екологічним розвитком міських і сільських поселень.

Такі принципи є властивими для всієї системи розселення країни. Водночас для окремих регіонів вони можуть бути конкретизовані, залежно від особливостей їх розселенського і господарського освоєння. Так, для агропромислових районів із переважанням сільських і малих міських

поселень, із значними диспропорціями у розвитку міст і сіл важливими є такі принципи:

а) перехід від політики розвитку окремих сільських поселень, рятування їх від деградації та знелюднення до т.з. політики сільського розвитку, яка передбачає розвиток багатофункціональності сільської місцевості;

б) ліквідація явищ стагнації міських поселень, шляхом активізації їх соціально-економічного розвитку; перетворення малих міст у т.з. «ділові центри»;

в) посилення системності у розселенні завдяки виникненню нових ядер системоформування (міжрайонних та кущових центрів та ін.);

г) сповільнення темпів урбанізації і послаблення ролі сформованих центрів, перенесення їх функцій у нові опорні центри розселення.

Висновки. Пізнання об'єктивних закономірностей, визначення конкретних принципів територіальної організації розселення базується на вивченні особливостей розвитку поселень, їх взаємозв'язків, що перебувають під впливом процесів, які відбуваються у суспільстві загалом. Реалізація нової адміністративно-територіальної реформи, що намічається у країні, призведе до нових процесів, що відбуватимуться в розселенні, до зміни принципів його територіальної організації.

Використані джерела:

1. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика): [монографія] / Анатолій Іванович Доценко. – К.: НАН України, РВПС України, К.: «Фенікс», 2010. – 536 с.
2. Листенгурт Ф.М. Проблемы регионального расселения в СССР: [монография] / Листенгурт Ф.М. – К.: СОПС УССР АН УССР, 1979. – 12 с.
3. Мересте У., Ныммик С. Основы теории географии. – М., 1984. - 246 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / відповід. ред. В.І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
5. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії: [монографія] / Олег Іванович Шаблій. - Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001. - 744 с.
6. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: [монографія] / Олег Іванович Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 444 с.
7. Шаблій О.І. Особенности пространственной организации террито-риальных систем расселения / О.И.Шаблій, М.З.Мальский, Б.И.Заставецкий // География населения. – Ленинград: ГО СССР, 1984. – С.78.